

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Researches

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 2, No.66, Summer 2025

Received: 18/03/2025 Accepted: 25/08/2025

Historical Analysis of Intra-Religious Relations of Twelver Shia Elites in Qom in Response to Tafwidi Thought (202-256 AH)

Hoda Shabaanpour

Ph.D. student of Islamic History, Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
hodasahaanpour4@gmail.com

Mohammad Reza Barani *

Associate professor (faculty member), Department of History, Faculty of Literature, Alzahra University, Tehran, Iran
m.barani@alzahra.ac.ir

Abstract

This study explored the impact of the theological concept of Tafwid (delegation) on the intra-religious relations among Twelver Shiite elites in Qom during the years 200 to 256 AH. The arrival of Ash'ari scholars in Qom and their efforts to maintain religious independence led to both convergent and divergent behaviors among the elites. Convergent behaviors included offering protection, donating wealth, endowing religious institutions, and paying khums to the Imams. In contrast, divergent behaviors manifested as the prohibition of certain narrations, criticism of scholars, and even the expulsion of individuals accused of ghuluww (exaggeration). Employing typological methods, frequency analysis, and correlation assessments, the research demonstrated a significant relationship between the Tafwid approach and elite behaviors. The findings revealed that convergent behaviors were predominant (60%), while divergent behaviors accounted for 40%. Notably, from 248 AH onward, elites increasingly embraced Tafwid teachings in religious matters to address intra-Shiite differences. Furthermore, the prominence of the Tafwid doctrine, particularly under the leadership of Muhammad ibn Sinan, significantly influenced both the social and ideological cohesion of the Shiite elites in Qom. These results enhance our understanding of how theological doctrines shaped the social behavior of early Shiite elites.

Keywords: Tafwidi Thought, Convergent Behavior, Divergent Behavior, Twelver Shia Elites, Qom.

Introduction

Elites, due to their social status and influence, play a pivotal role in shaping political and intellectual developments (Aliviri & Akhlaghi, 2019, p. 253–274). Their behaviors reflect the socio-political context, making their study essential for understanding historical transformations. In Qom, the actions of Shia elites provide key insights into the city's intellectual evolution. With the arrival of the Ash'ari family and their efforts to maintain religious autonomy, intra-religious relations exhibited both convergence and divergence. During the second century AH, Ash'ari scholars demonstrated convergent behaviors through acts of support, such as providing shelter, making donations, establishing endowments, and paying khums to the Imams (Qomi, 1981, p. 258, 279). Between 202 and 256 AH, theological developments intensified behavioral shifts among the elites in Qom. Intellectual convergence based on shared doctrinal principles strengthened networks among prominent

* Corresponding author

figures like Ahmad ibn Muhammad al-Ash'ari, Abdullah ibn Muhammad al-Ash'ari, and Ibrahim ibn Hashim.

Conversely, divergent behaviors also emerged: Ahmad ibn Muhammad ibn Isa prohibited the acceptance of traditions from Abu Sa'id al-Razi (Hilli, 1963, p. 461), Ahmad ibn Muhammad ibn Khalid al-Barqi faced censure (Ibn Ghaza'iri, 1944, v. 1/39), and Sahl ibn Ziyad al-Adami was expelled due to allegations of exaggeration (Najashi, 1986, p. 185).

The theological approach of Tafwid played a central role in shaping these patterns. This study examined Tafwid as a social and intellectual phenomenon influencing elite behavior without making normative judgments. The primary question addressed was: How did Tafwid affect the behaviors of Qom's Shia elites? Utilizing typological and correlational analysis, the study identified, categorized, and evaluated the relationship between Tafwid and both convergent and divergent behaviors. While previous research provided indirect context, it did not analyze Tafwid's direct impact on elite interactions (Gerami, 2012; Taleqani, 2012; Amirma'zi, 2014). This research aimed to fill this gap by offering a systematic analysis of how theological currents shaped elite conduct and intra-religious dynamics in early Shia Qom.

Materials & Methods

This research employed a historical-analytical methodology to examine the influence of the theological doctrine of Tafwid on the behaviors of Shia elites in Qom between 202 and 256 AH. Primary sources, including biographical and historical texts like *Rijal al-Hilli*, *Al-Kafi*, *Basa'ir al-Darajat*, and local chronicles from Qom, provided detailed accounts of elite activities, doctrinal adherence, and intra-religious interactions. Secondary sources contextualized these accounts within the broader intellectual and socio-political landscape of early Shia Qom, ensuring triangulation and validation of the findings.

The study unfolded in three stages. First, elite behaviors were systematically identified and categorized into convergent or divergent types based on social, religious, and intellectual practices. Chronological mapping and frequency analysis were employed with temporal estimations applied when precise dates were unavailable, relying on the earliest and latest narrators associated with Tafwid. Second, the doctrinal framework of Tafwid was reconstructed by analyzing shared traditions, scholarly networks, and teacher-student relationships to trace its dissemination and influence among the elites. Third, a correlational approach was utilized to evaluate the relationship between adherence to Tafwid and patterns of convergent or divergent behavior.

This methodology enabled a rigorous and systematic assessment of the interaction between theological beliefs and elite social conduct, emphasizing empirical evidence over normative interpretations. By integrating typological classification, temporal analysis, and relational mapping, the study provided a robust framework for understanding the role of Tafwid in shaping intra-religious elite dynamics in early Shia Qom.

Research Findings

To examine the impact of the Tafwid approach on intra-Shiite relations as a social phenomenon, behaviors were first analyzed typologically and in terms of frequency. The findings revealed two primary behavioral patterns: convergent and divergent responses to Tafwid. As shown in Table 5.1, convergent behaviors occurred more frequently (60%) than divergent ones (40%). Table 4.2 highlights that convergence and divergence were most pronounced in areas, such as the Imam's authority in creation (28%), the heavens and the earth (26%), human destiny (20%), religious affairs (16%), and sustenance (10%). This reflects the heightened sensitivity of Qom's elites to theological issues related to creation over purely religious matters.

Table 4.3 indicates that the highest levels of convergence and divergence have been observed in relation to the Waqifites followed by the Ghulat. Significant theological distinctions emerged between dominant Qomi groups and Shiites aligned with Muhammad ibn Sinan. Ultimately, with 60% of Qom's elites aligning with Muhammad ibn Sinan's Tafwid perspective, this approach became the dominant viewpoint in Qom.

Temporal analysis in Table 4.4 shows that from 248 AH onward, an increase in both convergent and divergent behaviors reflects a shift among Qom's elites toward the Tafwid approach, particularly concerning religious affairs. This shift coincided with the peak of the Ghulat crisis and growing ambiguity regarding new Tafwid sources. Additionally, connections between certain Shiites and the Waqifite and Ghulat groups through teacher-student relationships combined with the strategic use of Tafwid to enhance the Imam's status intensified debates about the Imam's ranks. Consequently, elites of Qom adopted two strategies in response to new variants of Tafwid: limiting scholarly interactions with other groups and standardizing Tafwid interpretations through the replication of religious authority attributed to the Imam.

Discussion of Results & Conclusion

This study demonstrated that the theological approach of Tafwid significantly influenced intra-Shiite relations

among elites of Qom between 202 and 256 AH. The analysis revealed two primary behavioral patterns—convergent and divergent—that illustrated how elites navigated theological and social challenges. Convergent behaviors (60%) predominated, indicating that the majority of elites aligned with Muhammad ibn Sinan's Tafwid perspective, establishing it as the prevailing viewpoint in Qom. In contrast, divergent behaviors (40%) highlighted ongoing debates and tensions, particularly concerning the Imam's authority in creation, human destiny, and religious affairs.

Temporal analysis suggested that from 248 AH onward, both convergent and divergent behaviors intensified, reflecting the elites' responses of Qom to the peak of the Ghulat crisis and uncertainties regarding access to new Tafwid sources. The study also highlighted that teacher-student relationships and the strategic utilization of Tafwid concepts contributed to the differentiation and standardization of theological positions. In response to emerging Tafwid variants, elites adopted two primary strategies: limiting scholarly interactions with other groups and reproducing religious authority in a unified manner.

These findings confirmed that Tafwid was not merely a theological discourse, but a social phenomenon that shaped behavior, alliances, and intra-community cohesion. The research addressed the central question by establishing a clear link between the Tafwid approach and the elites' behavioral patterns, emphasizing the dynamic interplay between theology and social conduct. Overall, this study contributes to a deeper understanding of how religious doctrines can influence elite social behavior and intergroup relations within early Shiite communities.

بررسی تاریخی مناسبات درون‌مذهبی نخبگان دوازده‌امامی قم در برابر اندیشه‌های تفویضی (۲۰۲ تا ۲۵۶ق)

هدی شعبان‌پور، دانشجوی دکتری گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

hodashaabanpour4@gmail.com

محمد رضا بارانی * ، دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

m.barani@alzahra.ac.ir

چکیده

با ورود نخستین نخبگان شیعه یعنی اشعریان به قم، رفتارهایی در دو گونه هم‌گرایی و واگرا در قبال دیگر شیعیان پدید آمد؛ اما از سال ۲۰۲ تا ۲۵۶ق الگوی رفتاری نخبگان دچار چرخش شد. رفتارهای هم‌گرا و واگرا در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم روبه‌افزایش نهاد. به‌علت فزونی یافتن این رفتارها در بین نخبگان قم، بستر مناسبی را برای پژوهش فراهم کرد تا با بهره‌گیری از اسلوب‌های گونه‌شناسی، فراوانی‌سنجی و نیز همبستگی‌سنجی، تأثیر رویکرد کلامی تفویض بر رفتارهای نخبگان قم ارزیابی شود. یافته‌ها نشان داد که میان رویکردهای تفویض و رفتارهای نخبگان قم ارتباط معناداری وجود دارد. بیشترین رفتارهای هم‌گرایانه و واگرایانه به‌ترتیب در زمینه‌های تفویض آفرینش، آسمان و زمین، سرنوشت بندگان، امر دین و روزی بروز یافت. تطور زمانی این رویکردها نشان داد که تفویض امر دین از سال ۲۴۸ق بازتولید شد که گسترش آن به‌عنوان تدبیری ازسوی نخبگان قم برای مقابله با رویکردهای گوناگون تفویض بود. ازسوی دیگر، گروه‌بندی شدید درباره شیعیان هم‌سو با جریان واقفه به رهبری محمد بن سنان نشان‌دهنده برخورد این جریان با قمی‌ها بود. سرانجام، هم‌گرایی نخبگان قم در قبال رویکرد تفویض ابن سنان منجر به تسلط این رویکرد بر جامعه نخبگان قم شد.

واژه‌های کلیدی: رویکرد کلامی، تفویض، رفتار هم‌گرا، رفتار واگرا، نخبگان دوازده‌امامی قم.

مقدمه

وضعیت سیاسی و فکری زمانه است و بررسی آن برای شناخت تحولات فکری و اجتماعی هر دوره ضروری است. در این میان، شناخت رفتار نخبگان شیعی قم برای فهم تحولات فکری این شهر اهمیت

نخبگان به دلیل جایگاه اجتماعی و ویژگی‌های اقتدار و نفوذ، در تصمیم‌گیری‌های کلان نقش مؤثری دارند (الویری، ۱۳۹۸، ص. ۲۵۳-۲۷۴). رفتار آنان بازتاب

* نویسنده مسئول

تفویض را نه فقط به عنوان مسئله‌ای کلامی، بلکه به مثابه پدیده‌ای اجتماعی تحلیل می‌کند و از هرگونه داوری ارزشی درباره رفتار نخبگان پرهیز دارد.

پرسش اصلی پژوهش آن است که رویکرد تفویض چه نقشی در شکل‌گیری رفتارهای نخبگان قمی ایفا کرده است؟ یافته‌های اولیه بر پایه منابع نشان می‌دهد که میان این رویکرد و رفتارهای نخبگان رابطه معناداری وجود داشته است. برای تحلیل دقیق‌تر، در گام نخست رفتارهای نخبگان شناسایی، گونه‌بندی، فراوانی سنجی و زمان سنجی شده است. در مواقعی که منابع، زمان دقیق بروز رفتار را مشخص نکرده‌اند، فاصله زمانی میان نخستین و آخرین راوی مرتبط با تفویض، مبنای تخمین تاریخی قرار گرفته است.

در مرحله بعد، رویکرد تفویض از طریق بررسی پیشینه فکری، روایت‌های مشترک و پیوندهای استاد و شاگردی میان نخبگان بازسازی می‌شود. سپس، با استفاده از روش همبستگی سنجی، تأثیر این رویکرد بر رفتارهای هم‌گرا و واگرا ارزیابی می‌شود.

پیشینه پژوهش

در پیشینه پژوهش، اثر مستقلى در این زمینه یافت نشد؛ اما برخی آثار به‌طور غیرمستقیم با موضوع پیوند دارند: گرامی (۱۳۹۱) در کتاب نخستین مناسبات فکری تشیع با رویکرد تحلیل گفتمان، مکتب قم را ادامه خط فکری هشام بن سالم می‌داند؛ اما به تبیین رفتارهای واگرا نمی‌پردازد. طالقانی (۱۳۹۱) در مقاله «اخراج راویان از قم؛ اقدامی اعتقادی یا اجتماعی؟» غلو را علت اخراج دانسته و با نگاهی جانب‌دارانه، از ابعاد اجتماعی غفلت کرده است. همچنین، امیرمعزی (۱۳۹۳) در کتاب *رهنمای الوهی در تشیع نخستین* نیز با نگاهی عرفانی، اختلافات را ناشی از تحول در فهم عقل می‌داند که تنها درباره برخی نخبگان تعمیم‌پذیر است.

دارد. با ورود اشعریان به قم و تلاش برای حفظ استقلال مذهبی آن در برابر بحران‌های سیاسی و فکری، رفتارهایی هم‌گرایانه و واگرایانه در مناسبات درون‌مذهبی پدید آمد. در سده دوم هجری، اشعریان با پناه دادن، بخشش اموال، وقف و پرداخت خمس به امامان، رفتارهای هم‌گرایانه‌ای نشان دادند (قمی، ۱۳۸۵، ص. ۲۵۸-۲۷۹).

بین سال‌های ۲۰۲ تا ۲۵۶ق، با توجه به تحولات کلامی، چرخشی مهم در رفتار نخبگان شیعی قم رخ داد و مناسبات درون‌مذهبی آنان با هم‌گرایی و واگرایی بیشتری همراه شد. هم‌گرایی علمی، بر پایه اصول مشترک اعتقادی، میان نخبگانی چون احمد بن محمد اشعری، عبدالله بن محمد اشعری و ابراهیم بن هاشم تقویت شد. در مقابل، واگرایی علمی نیز نمود یافت؛ چنان‌که احمد بن محمد بن عیسی، شنیدن احادیث ابوسعید رازی را منع کرد (ابن‌داوود حلی، ۱۳۸۳ق، ص. ۴۶۱). قمی‌ها، همچنین، احمد بن محمد بن خالد برقی را ملامت کردند (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۳۹/۱) و سهل بن زیاد آدمی نیز به دلیل نسبت دادن غلو به وی از قم اخراج شد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۸۵/۱).

رویکرد کلامی تفویض از عوامل مؤثر در گسترش گروه‌بندی‌های درون‌مذهبی بود. شیعیان برای مرزبندی عقیدتی مستقل، فعالیت‌های خود را شدت بخشیدند و هر گرایش، مسیر جداگانه‌ای در مسائل کلامی در پیش گرفت. اندیشه تفویض بیش از دیگر دیدگاه‌هایی چون تشبیه و علم امام بر جامعه نخبگان قم اثر گذاشت و به منابع حدیثی شیعه راه یافت. بررسی تأثیر تفویض بر رفتارهای واگرا، افقی نو برای تحلیل رفتار نخبگان و پیوند آنان با دیگر جریان‌های فکری می‌گشاید.

هدف این پژوهش، بررسی تأثیر رویکرد کلامی «تفویض» بر مناسبات نخبگان شیعه قم با دیگر جریان‌های شیعی در بازه زمانی مدنظر است. این مطالعه،

ارزش‌های مشترک، کنش متقابل متعهدانه و اعتماد متقابل است که مشارکت نخبگان در ساختار اجتماعی را تقویت می‌کند.

۱.۲. رفتار واگرا

واگرایی در برابر هم‌گرایی قرار دارد و به معنای فاصله گرفتن (دهخدا، ۱۳۷۳)، اختلاف و انحراف از مسیر مشترک است (Merriam-Webster, 2004). در زبان عربی نیز واژه «تباعد» به معنای دور شدن به کار رفته است (بستانی، ۱۳۷۵، ص. ۲۰۴). در اصطلاح، واگرایی به ناسازگاری میان گرایش‌ها و باورهای فردی با هنجارهای اجتماعی اشاره دارد (بونویتز، ۱۳۹۰، ص. ۷۶-۷۷). این وضعیت زمانی بروز می‌یابد که تعامل‌های اجتماعی گسسته شده (آگبرن و نیمکوف، ۱۳۵۳، ص. ۲۸)، احساس تعلق و اعتماد کاهش یابد و دسترسی به منابع دچار اختلال شود (غفاری و امید، ۱۳۹۰، ص. ۹۰). واگرایی معمولاً در وضعیتی مانند بی‌اعتمادی، تعارض منافع، نابرابری، کنش‌های ناهمسو و کناره‌گیری نخبگان از مشارکت اجتماعی نمود پیدا می‌کند.

۳. بررسی رفتار نخبگان در رویکرد تفویض

تفویض در لغت به معنای سپردن کاری به کسی و مسلط کردن او بر آن است (طریحی، ۱۹۸۵م، ج. ۲۲۳/۴). تفویض در اصطلاح علم کلام، تفویض به معنای واگذاری برخی امور از سوی خداوند به یکی از مخلوقات خویش - مانند پیامبران یا امامان - در چارچوبی خاص و محدود است. این واگذاری می‌تواند شامل شئون علمی، قدرتی یا تدبیری باشد، مشروط بر آنکه استقلال در فاعلیت برای مخلوق فرض نشود و همواره فعل او در طول اراده و مشیت الهی تفسیر شود (کلینی، ۱۴۰۷، ج. ۳۸۷/۱). در کلام شیعه، تفویض به دو حوزه اصلی تقسیم می‌شود:

این پژوهش می‌کوشد با بهره‌گیری از روش‌های گونه‌شناسی و همبستگی‌سنجی، الگوهای رفتاری نخبگان قم را در پرتو متغیر تفویض تحلیل کرده و رابطه‌ای معنادار میان تحولات فکری و رفتارهای اجتماعی آنان نشان دهد.

۱. مفهوم رفتار

«رفتار» در فارسی به معنای روش، سلوک و شیوه عمل است (دهخدا، ۱۳۷۳). در زبان انگلیسی، معادل آن behavior به واکنش فرد یا گروه در برابر محیط اطراف اطلاق می‌شود (Merriam-Webster, 2004). از نظر اصطلاحی، رفتار، نحوه عمل یا واکنش انسان در زندگی روزمره یا موقعیت‌های خاص است (بیرو، ۱۳۷۰، ص. ۳۰). در این پژوهش، رفتار نخبگان شیعه قم در قالب دو نوع هم‌گرایی و واگرایی نسبت به دیگر شیعیان بررسی می‌شود.

۱.۱. رفتار هم‌گرا

هم‌گرایی به معنای همسویی (معین، ۱۳۸۶)، نزدیک شدن اجزای یک کل و حرکت به سوی هدفی مشترک است (Merriam-Webster, 2004). در عربی نیز واژه «تقارب» به معنای نزدیکی میان افراد به کار می‌رود (ابن‌منظور، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۲). در اصطلاح، هم‌گرایی نوعی همکاری اجتماعی بر پایه هنجارهای مشترک و بده‌بستان‌های تعمیم‌یافته، است که از طریق شبکه‌های مدنی شکل می‌گیرد. این فرایند با تقویت اعتماد اجتماعی، موجب تسهیل همکاری، هماهنگی و حل معضل کنش جمعی می‌شود (Putnam, 1996, p. 65-78)، همچنین، هم‌گرایی به معنای تعامل پیوسته و هدفمند میان افراد است که در راستای منافع مشترک انجام می‌شود (آگبرن و نیمکوف، ۱۳۵۳، ص. ۲۸)؛ در نتیجه، هم‌گرایی بیان‌کننده پیوند اجتماعی مبتنی بر

ایجاد کرد.

۳.۱. بررسی رفتار نخبگان در تفویض امر آفرینش

به امام

این‌گونه تفویض، به آفرینش پیامبر (ص) و امامان (ع) پیش از آفرینش جهان اشاره دارد و ائمه را شاهدان آفرینش می‌داند. شاخص این جریان عبارت «خَلَقَ مُحَمَّدًا وَ عَلِيًّا وَ فَاطِمَةً، فَمَكَّنُوا أَلْفَ دَهْرٍ ثُمَّ خَلَقَ جَمِيعَ الْأَشْيَاءِ» است. این جمله با مضامین مشابه در روایت‌های نخبگان آمده است.

حسین بن محمد اشعری (۲۲۰ق) نخستین فرد این دوره است که این رویکرد را دارد او در روایتی آورده خدا هزار دهر پیش از آفرینش جهان، به آفرینش محمد (ص)، علی (ع) و فاطمه (س) پرداخت و آنان را شاهد آفرینش قرار داد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲/۴۳۹).

حسین بن محمد اشعری این روایت را از محمد بن سنان (۲۲۰ق) بیان کرده است. محمد بن سنان راوی بسیاری از روایت‌های نخبگان قم است، مدتی به غلات طیاره گرایش داشت؛ اما به کمک صفوان بن یحیی (۲۱۰ق)، از این باور برگشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۵-۷۹۶؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۳۲). غلات طیاره یا ممتوره از فرقه واقفیه بودند که بر امام کاظم توقف کردند (اشعری، ۱۳۸۲ق، ص. ۲۸۰؛ بغدادی، ۱۴۰۸ق، ص. ۴۰). فضل بن شاذان، ابن سنان را در گروه دروغ‌پردازان واقعی مانند ابوالخطاب گنجانده است (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۸۲۳). شیخ مفید (۴۱۳ق) درباره محمد بن سنان می‌گوید که توسط علمای شیعه مورد طعن، تهمت و ضعف در روایت قرار گرفته است (مفید، ۱۴۱۳ق، ب، ص. ۲۰).^۱ به نظر می‌رسد در اینجا

نخست، تفویض تکوینی، یعنی واگذاری برخی افعال نظیر احیاء، امانت، رزق و تدبیر به اولیای الهی، نه به‌طور مستقل، بلکه به‌عنوان مجرای فیض خداوند؛ دوم، تفویض تشریعی که براساس آن، خداوند به پیامبر یا امام اجازه تبیین یا حتی ایجاد برخی احکام آن را داده است. تفویض در صورتی پذیرفتنی است که از نوع تفویض مطلق نباشد؛ یعنی مخلوق در عرض خالق قرار نگیرد و فاعلیت او مستقل تصور نشود؛ در غیر این صورت، با توحید افعالی در تعارض خواهد بود (اشعری قمی، ۱۳۶۰، ص. ۶۰).

ازسوی دیگر، غلو مفهومی انحرافی و مردود در تمامی فرق اسلامی است که به معنای بالا بردن مقام بندگان خدا، به‌ویژه پیامبر یا امام، تا حدی است که او صاف خاص ذات الهی به آنان نسبت داده می‌شود (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ص. ۲۷)؛ مانند علم ذاتی، قدرت مطلق یا احاطه تام وجودی. شهرستانی منشأ غلو را به تأثیر نحله‌های حلول و تناسخ نسبت می‌دهد (شهرستانی، ۱۴۱۵ق، ص. ۱۰۵)؛ بنابراین، تفویض می‌تواند در چارچوب توحید، پذیرفتنی باشد؛ اما هنگامی که این واگذاری به‌گونه‌ای مطرح شود که مخلوق، خالق و رب مطلق دانسته شود، تفاوتی با غلو نخواهد داشت و مصداق آن است.

از دوره امام رضا (ع) جامعه شیعه درباره تفویض امور عالم مانند تفویض خلق و روزی به ائمه و نیز جایگاه امام، دچار اختلاف بود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۴۴۱). با ورود مهاجران کوفی به قم و رفت‌وآمد نخبگان قم با مشایخ کوفه، اندیشه تفویض در پنج رویکرد که در ادامه خواهد آمد، به قم راه یافت و گرایش‌هایی متفاوتی را در بین نخبگان در قبال آن

۱. محمد بن سنان و هو مطعون فيه لا تختلف العصابة في تهمة و ضعفه و ما كان هذا سبيله لم يعمل عليه في الدين.

مفید به دیدگاه نخبگان قم درباره ابن سنان توجه کرده است و به همین دلیل ابن غضائری نیز او را غالی و احادیثش را ضعیف دانسته است (ابن غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۹۲/۱).

ابن سنان از العلاء بن رزین القلاء (۱۵۰ق)، روایتی از امام جواد (ع) آورده که: خداوند آفرینش هفت آسمان و هفت زمین را به فرشته‌ای از فرشتگان تفویض نمود (ابن بابویه، ۱۹۹۵م، ص. ۲۹۹).^۱ هم‌مسلك ابن سنان، العلاء بن رزین القلاء (۱۵۰ق)، از موالی ثقیف و راویان ثقه کوفه بود (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۹۸/۱). ارتباط العلاء با فردی واقفی به نام أبان بن عثمان الأحمر باعث شد تا احمد اشعری (۲۲۰ق) روایت‌های هر دو را به دلیل تحریف کنار گذارد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۳۹۱/۱-۴۰).^۲ پیشینه فکری أبان نیز دیدگاه تفویضی او را تأیید می‌کند. کشی می‌گوید أبان بن عثمان الأحمر (۲۰۰ق)، از موالی بجیله، اهل بصره و ساکن کوفه بود که به فرقه ناو و سیه گرایش داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۶۴۰/۲). هم‌عصرانش نیز او را به دروغ‌پردازی می‌شناختند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۶۴۰/۲). أبان روایت‌های دور از ذهنی درباره علم ائمه به زبان حیوانات آورده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۳۴۴/۱-۳۴۵). العلاء و أبان هیچ ارتباطی با نخبگان قم نداشتند و هیچ روایتی به صورت مستقیم از آنان بیان نکردند؛

بنابراین نمی‌توان گفت دیدگاه تفویضی آنان پیش از ابن سنان به قم راه یافته است.

برخی نخبگان قم، اهل بیت (ع) را محل تجلی نور الهی می‌دانستند؛ مانند عبدالله بن محمد اشعری (۲۵۴ق) که به قدرت فرابشری ائمه در آگاهی از اراده خداوند در آفرینش باور داشت و می‌گفت خداوند عمودی از نور دارد که آن را از مخلوقات پنهان کرده است. یک سوی عمود نزد خداوند و سوی دیگر در گوش امام است. زمانی که خداوند چیزی را اراده کند، در گوش امام وحی می‌کند (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳۹/۱). عبدالله با حسین بن عبدالله محرر (۲۲۴ق) که از سوی نخبگان قم به غلو متهم شد و از قم رانده شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲)،^۳ ارتباط داشت به همین دلیل احمد نیز هیچ‌گاه از برادرش عبدالله روایت نکرد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲).^۴

باوجود اینکه هیچ روایت تفویضی در منابع، از حسین محرر یافت نشد، به نظر می‌رسد ارتباط فکری میان این دو نخبه موجب شکل‌گیری همسو شدن گرایش‌های آنان درباره «تفویض امور آفرینش» شده است.

از اعضای شاخص این جریان، ابوعبدالله احمد برقی (۲۷۴ق) بود که به دلیل تأکید زیاد بر مراسیل (عاملی جمع، بی‌تا، ص. ۴۷)^۵ و مجاهیل (جدیدی نژاد، بی‌تا، ص. ۱۴۷)^۶، مورد خشم احمد

۱. مُحَمَّدُ بْنُ سِنَانٍ، عَنِ الْعَلَاءِ... عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَوَّضَ الْأَمْرَ إِلَى مَلِكٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَخَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ سَبْعَ أَرْضِينَ وَأَشْيَاءَ.

۲. أحمد بن محمد بن عیسی قال خرجت إلى الكوفة في طلب الحديث فلقیت بها الحسن بن علی الوشاء فسألته أن يخرج إلى كتاب العلاء بن رزین القلاء و أبان بن عثمان الأحمر فأخرجهما... فكتبتهما و اسمع من بعد فقلت: لا آمن الحديثان...

۳. ذَكَرَهُ أَبُو عَلِيٍّ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ السَّلُولِيُّ شَقْرَانُ، قَرَأَهُ الْحَسَنُ بْنُ خُرَزَادَ وَ خَتَنَهُ عَلَى أُخْتِهِ: إِنَّ الْحُسَيْنَ بْنَ عُبَيْدِ اللَّهِ الْقُمِّيَّ أَخْرَجَ مِنْ قَمٍّ فِي وَقْتٍ كَانُوا يُخْرِجُونَ مِنْهَا مِنْ أَتْهَمُوهُ بِالْغُلُوِّ.

۴. وَمَا رَوَى أَحْمَدُ قَطُوعًا عَنْ... عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيْسَى الْمُلَقَّبِ بِنَبَانٍ أَخُو أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيْسَى. فِي الْحُسَيْنِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ الْمَحْرَرِّ.

۵. مراسیل جمع مرسل، حدیث مرسل حدیثی است که نام راوی در سند آورده نشد است و یا فرد راوی در سند اضافه شده باشد یا نقل حدیث بدون واسطه انجام شود.

۶. حدیث مجهول حدیثی است که راوی آن نا شناخته است و مطلبی در توثیق یا توثیق نبودن او در منابع رجالی نیامده است.

اشعری (۲۵۴ق) قرار گرفت و از قم رانده شد. سپس احمد از این کار پشیمان شد و برقی را به قم بازگرداند (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۳۹/۱).^۱ تفاوت او با دیگر نخبگان این جریان این بود که به غلو متهم نشد؛ بلکه به دلیل بیان حدیث از افراد نامعتبر، مانند عثمان بن عیسی رواسی واقفی (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲-۸۶۰) و محمد بن علی ابوسمینه (۲۵۴ق) که به غلو مشهور بود، این اتهام متوجه وی شد. ابوعبدالله برقی روایتی درباره قدرت ائمه در آفرینش، با واسطه از ابوحمزه ثمالی آورده است. در این روایت آمده که خداوند، ائمه به ویژه علی (ع) را نگهبان خود در آسمان و زمین گذاشت و اداره امور آنان را به ایشان سپرد (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۰۴/۱).

از باورمندان رویکرد تفویض امر آفرینش، ابراهیم بن هاشم بود که روایت پیشین را از برقی بیان کرده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۱۰۴/۱). پیشینه فکری ابراهیم بن هاشم (۲۱۰ق) نشان می‌دهد که از مهاجران به قم بود که درباره او نه نقدی یافت شده است و نه تأییدی (حلی، ۱۴۰۲ق، ص. ۴). به همین دلیل می‌توان گفت درباره او سکوت شده است. دومین فردی که ابراهیم بن هاشم بیشترین روایت‌هایش را از او فراگرفت حسن بن محبوب سراد (۲۲۴ق) است که توسط احمد اشعری متهم به ارتباط با ابوحمزه بطنانی (واقفی) شده بود (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۸۳/۱). عبدالرحمن بن ابی‌حماد (۲۵۴ق) صاحب‌خانه برقی بود که به دلیل غلو از قم رانده شد

(نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۳۹/۱).^۲ هیچ روایت تفویضی از او در منابع شیعه نیامده؛ اما به دلیل گرایش به غلو و ارتباطش با برقی (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۲۳۹/۱) می‌توان او را از باورمندان به تفویض آفرینش به امام دانست. رویکرد تفویض آفرینش با افزوده شدن شهادت ثلاثه به آن مطرح شد. در روایتی منسوب به سهل بن زیاد آدمی (۲۴۸ق) که از محمد بن ولید بجلی خزاز (۲۰۰ق) فطحی مذهب (کشی، ۱۴۰۴ق، ج. ۸۳۵/۲) گرفته، آمده که خداوند هنگام آفرینش آسمان‌ها و زمین نام اهل بیت (ع) برد و به منادی دستور داد سه مرتبه شهادت دهد که معبودی جز خدا نیست، محمد رسول‌الله است و علی امیرالمؤمنین است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۴۴۱/۱). سهل ارتباط نزدیکی با احمد بن ابی‌نصر بنزطی داشت و بیشترین روایات را از او گرفت و ابونصر بر مذهب واقفه^۳ بود و سپس با دیدن معجزه امام رضا (ع)، به امامیه گروید (طوسی، ۱۴۲۵ق، ص. ۷۱). احمد اشعری، سهل را به غلو و دروغ متهم کرد و او را به ری تبعید کرد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۸۵/۱).^۴

از سال ۳۰۶ق، برخی نخبگان قم مانند احمد بن ادريس (۳۰۶ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۴۴۰/۱)، احمد بن محمد بن یحیی العطار (۳۵۶ق) و محمد بن احمد بن یحیی بن عمران اشعری (۳۳۶ق) (ابن بابویه، ۱۳۹۵ق، ص. ۳۱۸). از این دیدگاه تفویضی، برای مقابله با شبهه‌های زیدیان درباره علم امام و شمار ائمه شیعه دوازده‌امامی بهره بردند.

۳. منظور از واقفه در این پژوهش مفهوم عام این فرقه است که در بازه‌های زمانی مختلف بر امامان شیعه توقف کردند؛ مانند فطحیه، واقفیه دوران امام کاظم (ع).

۴. کان ضعیفا فی الحدیث، غیرمعتد فیه. و کان أحمد بن محمد بن عیسی یشهد علیه بالغلو و الکذب و أخرجه من قم إلى الری و کان یسکنها.

۱. أحمد بن محمد بن خالد بن محمد بن علی، البرقی، یکنی أبا جعفر. طعن القمّیون علیه، و لیس الطعن فیه، إنّما الطعن فی من یروی عنه؛ فإنّه کان لا یبالی عمّن یأخذ، علی طریقہ أهل الأخبار. و کان أحمد بن محمد بن عیسی أبعدہ عن قم، ثم أعاده إليها و اعتذر إلیه.

۲. کوفی، صیرفی، انتقل إلى قم و سکنها، و هو صاحب دار أحمد بن أبي عبدالله البرقی، رمی بالضعف و الغلو.

۳،۲. بررسی رفتار نخبگان در تفویض امر آسمان و زمین به امام

این نوع تفویض، به چگونگی اداره آسمان و زمین توسط امام و توانایی تصرف ائمه در امور آسمان و زمین مانند سخن گفتن و حرکت دادن اجرام آسمانی و زمینی اشاره دارد. احمد اشعری و برادرش عبدالله از نخبگان قمی بودند که با اندیشه تفویضی ابن سنان همسو شدند و در درس محمد بن سنان و صفوان بن یحیی در مسجد کوفه شرکت می کردند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۶/۲). محمد بن سنان (۲۲۰ق) احادیث فراوانی درباره قدرت ائمه در امور آسمان و زمین نقل کرده بود، به گونه ای که متهم به غلو و ضعف در حدیث شد (مفید، ۱۴۱۳ق.ب، ص. ۲۰؛ ابن غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۹۲/۱).

احمد بن محمد اشعری (۲۲۰ق) روایت های تفویضی بسیاری از مشایخ کوفه به ویژه ابن سنان آورده است؛ مانند روایتی که دنیا را همچون گردویی در دست امام توصیف می کند (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۰۸/۱). همچنین شش حدیث درباره قدرت طی الارض امام دارد که بیشتر آنان بی واسطه یا با واسطه از واقفیان و غالیان کوفی گزارش شده و یکی از این افراد جعفر بن محمد بن مالک کوفی بود که از موالی کوفه و فاسد المذهب بود و از مجاهیل و ضعفا حدیث می گفت. کتاب های الفتن و الملاحم و اخبار الأئمه و موالیدهم از آثار اوست (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۲۲/۱) که روایت های شگفت انگیز ولادت قائم (عج) در این کتاب ها، نشان دهنده باور او به غلو است (طوسی، ۱۴۲۵ق، ص. ۴۱۸).

احمد بن محمد بن خالد برقی، از پیروان احمد بن محمد اشعری بود و به قدرت طی الارض امام باور داشت.

احمد اشعری ابتدا او را از قم بیرون کرد؛ اما پس از مدتی با اظهار پشیمانی، از او حمایت نمود (ابن غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۳۹/۱). برقی در این باره روایتی از یونس بن یعقوب نقل کرده است (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۳۹۸/۱-۳۹۹). یونس، کوفی و از فطحیه بود، ولی تمایلاتی به واقفه داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۳۸۷/۲).

در کنار برقی، صالح بن ابی حماد (۲۵۰ق) از دیگر نخبگان این جریان است که به قدرت امام در امور تکوینی باور داشت. او با محمد بن سنان و حسن بن علی بن وشاء در ارتباط بود (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۹۸/۱). وشاء واقفی بود؛ اما پس از دیدن معجزه امام رضا (ع)، به امامیه پیوست (طوسی، ۱۴۲۵ق، ص. ۷۱). ابن ابی حماد در روایتی از محمد بن سنان به قدرت علی (ع) در سخن گفتن با زمین و آرام کردن آن، هنگام زلزله اشاره کرد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۵۵/۸). به همین دلیل نخبگان قم روایت های صالح بن ابی حماد (۲۵۰ق) را به دلیل در هم آمیختن مطالب درست و نادرست نپذیرفتند. (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱۹۸/۱).

از دیگر سرکردگان این جریان حسن بن محبوب (۲۲۴ق) از موالی بجیل کوفه بود (طوسی، ۱۴۰۲ق، ص. ۱۲۲). پدرش از بردگان سندی به شمار می رفت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۸۵۱/۲). ابن محبوب ارتباط نزدیکی با ابو حمزه بطنی، از شخصیت های برجسته مکتب واقفه داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۰۶/۲). احمد بن محمد اشعری به دلیل همین رابطه، ابن محبوب را متهم کرد، سپس از این کار پشیمان شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۷۹۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۸۳/۱). برخی از رجال شناسان تصور می کنند که ابن محبوب با ابو حمزه

۳. اَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى... يَتَهَمُونَ ابْنَ مَحْبُوبٍ فِي رِوَايَتِهِ عَنْ أَبِي حَمْزَةَ، ثُمَّ تَابَ أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ فَرَجَعَ قَبْلَ مَا مَاتَ.

۱. طعن القميين عليه، و ليس الطعن فيه... كان أحمد بن محمد بن عيسى أبعد عن قم، ثم أعاده إليها و اعتذر إليه.

۲. صالح بن ابی حماد عن مُحَمَّدِ بْنِ سَنَانٍ... قَالَ: كُنَّا مَعَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ (ع) فَاضْطَرَبَتِ الْأَرْضُ فَوَجَّاهَا ثُمَّ قَالَ لَهَا أَسْكُنِي...

مانند «تُعَرَّضُ عَلَيْهِمُ أَعْمَالُ الْعِبَادِ» و «قسیم الله بین الجنة و النار» یا مفاهیمی مانند شنیدن و دیدن اعمال توسط امام بیان شده است.

نخستین فردی که به این نوع تفویض توجه نشان داد حسن بن محبوب بود. او در روایتی از صالح بن سهل الهمدانی آورده است؛ هنگامی که خداوند اراده می‌کند امامی را جانشین دیگری کند، قطره‌ای از زیر عرش به زمین می‌افتد و بر میوه یا حبوبات قرار می‌گیرد. از این قطره، نطفه‌ای در صلب ایجاد و پس از چهل روز در رحم، صداها را می‌شنود. پس از چهار ماه، آیه‌ای بر بازوی او نوشته می‌شود. سپس امام با گام نهادن بر زمین، حکمت می‌یابد و قدرت دیدن اعمال بندگان به او داده می‌شود (صفار، ۱۴۰۴ق، ج. ۴۳۲/۱).

ابن محبوب، شاگرد صالح بن سهل، از غالیان کوفه و باورمند به ربوبیت امام صادق بود. شیخ طوسی در الغیبه، صالح را از مذمومان دانسته و ابن‌غضائری او را ضایع‌کننده حدیث و دروغگو معرفی کرده است (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۶۹/۱؛ حلی، ۱۴۰۲ق، ج. ۲۲۹/۱) احمد اشعری نخست، ابن‌محبوب را به غلو متهم کرد؛ اما پس از مدتی با ابراز پشیمانی، پشتیبانی خود را از وی اعلام کرد (کشی، ۱۳۴۸ق، ج. ۷۹۹/۲؛ نجاشی، ۱۳۶۵ق، ج. ۸۳/۱).

در برخی روایت‌ها امام به‌عنوان تقسیم‌کننده بهشت و جهنم معرفی شده است. صفوان بن یحیی (۲۱۰ق) از موالی بجیله و اهل کوفه (طوسی، ۱۳۸۱ق، ج. ۳۵۹/۱) از نخبگانی بود که به این باور گرایش

ثمالی در تعامل بود؛ اما این مطلب نمی‌تواند درست باشد؛ زیرا ابوحمزه ثمالی در سال ۱۴۸ق درگذشت (ابن‌حبان، ۱۳۹۶ق، ج. ۲۰۶/۱) و ابن‌محبوب پس از این تاریخ، زاده شده است. حسن بن محبوب از باورمندان به قدرت امام در امور تکوینی بود؛ چنانکه در روایتی از قدرت امام صادق (ع) در تصرف بر کوه‌ها خبر می‌دهد (مفید، ۱۴۱۳ق، ب، ص. ۳۲۵). ابن‌محبوب، حضرت محمد (ص) را اداره‌کننده امور می‌دانست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۴۵۱/۱).

محمد بن علی بن ابراهیم معروف به اباسمینه (۲۵۴ق) در کوفه به دروغگویی زبانزد بود و پس از آمدن به قم، باورش به قدرت امام در امور تکوینی نیرو گرفت. اباسمینه زمانی نزد احمد اشعری زندگی می‌کرد (نجاشی، ۱۳۶۵ق، ج. ۳۳۳/۱) و بیشتر روایت‌هایش را از محمد بن سنان و محمد بن فضیل صیرفی که به غلو شهرت داشتند، فرامی‌گرفت، پس از مدتی به اتهام غلو و دروغ از قم رانده شد (طوسی، ۱۳۸۱ق، ج. ۳۶۵/۱). فضل بن شاذان (۲۶۰ق) عقاید اباسمینه (۲۵۴ق) را مشابه عقاید ابوالخطاب از غالیان دوران امام صادق (ع) دانست (کشی، ۱۳۴۸ق، ج. ۸۲۳/۲). اباسمینه در روایتی از قدرت تصرف و سخن گفتن علی (ع) با خورشید خبر داد.^۳

۳.۳. بررسی رفتار نخبگان در تفویض سرنوشت بندگان به امام

از گونه‌های تفویض، نظارت فرازمانی و فرامکانی ائمه بر اعمال بندگان است. این باور در عبارت‌هایی

۳. ابوسمینه محمد بن علی الصیرفی... خرج امیرالمؤمنین... فلما اطلعت الشمس قرنیها قال (ع) السلام علیک یا خلق الله الجدید المطیع له فسمعوا دویا من السماء و جواب قائل یقول و علیک السلام...

۱. «...ضعیف جدا، فاسد الاعتقاد، لایعتمد فی شیء. و کان ورد قم و قد اشتهر بالکذب بالکوفه و نزل علی أحمد بن محمد بن عیسی مدّه، ثم تشهر بالغلو، فجفا، و أخرجه أحمد بن محمد بن عیسی عن قم.

۲. ابوالخطاب در دوره امام صادق (ع) نیز دچار توقف در امامت شد که در آن روایت، با عبارت «من قد وقف فی ذلک» از او یاد شده است (کشی، ۱۳۴۸ق، ج. ۸۱۰/۲).

دیدگاه‌های او را پذیرفتند.

احمد بن محمد اشعری، شاگرد اهوازی بود و دوازده حدیث در این باره از او روایت کرده است؛ مانند روایت عرضه اعمال به ائمه (ع) در روز پنجشنبه (صفر، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۲۷۷-۲۷۸). احمد اشعری به شنیدن اعمال بندگان توسط امام قبل از تولد و نظارت امام بر اعمال پس از تولد از طریق ستونی از نور که در زمین برافراشته می‌شود، باور داشت (صفر، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۳۱۴).

نخبه دیگر این جریان، احمد برقی بود که به عرضه اعمال به ائمه در شب قدر اعتقاد داشت. او روایت حسن بن عباس حریش، معروف به پریشان‌گویی (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۶۰-۶۱) را نقل کرده که علی (ع) به ابن عباس فرمود شب قدر همواره وجود دارد و در آن، سرنوشت یک سال و تمامی وقایع آن نازل می‌شود. امام علی (ع) افزود که پس از رسول خدا (ص)، برای این کار فرماندهانی از نسل او هستند. ابن عباس پرسید: «آنان کیانند؟» امام علی (ع) پاسخ داد: «من و یازده نفر از نسل من که فرشتگان با آنان سخن می‌گویند» (نعمانی، ۱۴۱۸ق، ص. ۶۰). از آنجاکه حسن بن عباس حریش از راویان احمد بن محمد اشعری بود و روایت احمد بن محمد اشعری با روایت احمد برقی مشابهت داشت، می‌توان گفت در این رویکرد، قمی‌ها هیچ برخوردی با برقی نداشته و باور او را پذیرفتند.

محمد بن أورمه (۲۵۴ق) نیز مانند دیگر شخصیت‌های این جریان، روایت‌هایی از ابن حسان، درباره قدرت ائمه (ع) در تعیین سرنوشت افراد آورده

داشت. نجاشی می‌گوید او از فرقه واقفه جدا شد و به خدمت امام رضا (ع) و امام جواد (ع) درآمد؛ باین حال، گروهی از واقفه‌ها به او مال فراوانی اهدا کردند (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۱۹۷). به نظر می‌رسد صفوان مانند محمد بن سنان مدتی به واقفه گرایش داشت؛ اما از آن برگشت که باعث بروز گزارش‌های مختلف درباره او شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۳). صفوان بن یحیی در روایتش امامان را ضمانت‌کننده بهشت برای پیروان خود معرفی کرد (صفر، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۲۴۹). برخی از نخبگان قم مانند عبدالله اشعری و احمد اشعری با شرکت در جلسات درس صفوان همراهی خود را با او نشان دادند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۶).

عبدالله بن مغیره (۲۰۰ق) از موالی کوفه (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۲۱۵)، به قدرت امام در رسیدگی به اعمال بندگان باور داشت و ائمه را تقسیم‌کنندگان بهشت و جهنم می‌دانست (صفر، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۴۱۷-۴۱۸). او ابتدا واقعی مذهب بود؛ اما بعدها به دعای امام رضا (ع) به مذهب امامیه گروید (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۸۵۷). پیشینه فکری ابن مغیره و همچنین باورش به تفویض موجب شد تا احمد اشعری هیچ‌گاه از عبدالله بن مغیره (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۹) روایت نکند.

از دیگر نخبگان قم، حسین بن سعید اهوازی بیشترین باور را به «قدرت ائمه در رسیدگی به اعمال بندگان در مرگ و زندگی» داشت. او با هفت روایت آغازگر این تفکر در آن دوره بود. اهوازی باور خود را به «عرضه اعمال بندگان به ائمه» در تفسیر آیه «اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ» نشان داد (صفر، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۲۷۷). بسیاری از روایت‌های او از چهره‌های سرشناس واقفی مانند القاسم بن محمد الجوهری (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۴۵۲) گرفته شده بود؛ باین حال، هیچ واگرایی درباره اهوازی در قم رخ نداد و حتی برخی بزرگان قم مانند احمد اشعری

است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۱/۱۸۵). او به دلیل تخلیط^۱ (کرباسی، ۱۳۸۲ق، ص. ۳۹۸) کتابش تفسیر الباطن به غلو متهم شد. برخی از اشعریان قم قصد کشتنش را داشتند؛ اما پس از آگاهی از پابندی اش به نماز، منصرف شدند و امام هادی(ع) نامه‌ای برای تبرئه او فرستاد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۳۳۰). پیشینه فکری ابن‌آورمه به امامیان عراق می‌رسد. استاد او، علی بن حسان ها شمی، نیز به غلو متهم بود و کتابی به عنوان تفسیر الباطن داشت (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۲۵۱). استاد علی بن حسان، عبدالرحمن بن کثیر هاشمی، عموی او و از متهمان به غلو بود که او نیز کتاب الاظله را تألیف کرد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۲۳۵).

۳،۴. بررسی رفتار نخبگان در تفویض روزی

انسان‌ها به امام

یکی از گونه‌های تفویض که پیش از این در جامعه قم وجود نداشت و نتوانست در باور نخبگان نهادینه شود، قدرت تصرف امام در رزق و روزی است. نخستین فردی که به تفویض روزی انسان توجه کرد، حسن بن الخرزاذ قمی (۲۵۴ق) بود که در پایان عمرش به غلو متهم شد (نجاشی، ۱۳۶۵، ج. ۱/۴۴) او با حسین المحرر که به غلو مشهور بود، ارتباط خویشاوندی داشت (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۹).

ابن خرزاذ روایتی از حسن بن علی بن فضال (۲۲۴ق)، فطحی مذهب (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۹) درباره تفویض رزق به برخی صحابه خاص پیامبر نقل کرده است. طبق این روایت، زمین به واسطه هفت نفر گرفته می‌شود و به سبب آنان است که روزی

می‌یابید، یاری می‌شوید و باران می‌بارد که عبارت‌اند از: سلمان، مقداد، عمار، حذیفه و علی(ع)، درحالی که علی(ع) خود را امام معرفی می‌کند (کشی، ۱۴۰۴ق، ج. ۱/۳۴). این گونه روایت‌ها و ارتباط ابن خرزاذ با فردی غالی و وابسته به حاکمیت به نام حسن بن راشد الطفاوی یا حسن اسد الطفاوی که از موالی بنی عباس و وزیر مهدی عباسی بود (ابن‌غضائری، ۱۳۶۴ق، ج. ۱/۵۲)، احمد اشعری را برآن داشت تا روایات ابن خرزاذ را مانند عبدالله بن مغیره واقفی رد کند (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۷۹۹).^۲ از نیمه سده سوم، رویکرد تفویض رزق با مخالفت شدید گروه مسلط در قم روبه‌رو شد. نخبگانی مانند حسین بن حسن بن بشار قمی (۲۹۰ق)، سعد بن عبدالله اشعری (۲۶۰ق)، و احمد بن محمد اشعری (۲۵۴ق) گزارش‌هایی از امام صادق(ع) در رد این مسئله ارائه کردند. در این گزارش‌ها، امام با لعن بیان‌کنندگان، «تفویض خلق و رزق به امام» را به عنوان نوعی شرک محکوم کرد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۴۸۸، ۶۱۴).

۳،۵. بررسی رفتار نخبگان در تفویض امر دین به

امام

این نوع تفویض، به قدرت امام در امور تشریعی پس از پیامبر(ص) تأکید دارد که در منابع با عبارت «خداوند آنچه را که به پیامبر(ص) داده، به ائمه نیز واگذار کرده است»^۳ یا جمله «آنچه در مقام مخلوقیت درباره ما گفته شود باید پذیرفته شود، اما اگر در مقام خالقیت باشد، باید کنار گذاشته شود»^۴ برجسته شده است.

۳. إِنَّ اللَّهَ فَوَّضَ إِلَى الْأَئِمَّةِ مِنَّا وَإِلَيْنَا مَا فَوَّضَ إِلَى مُحَمَّدٍ ص.

۴. «نزلنا عن الربوبية و قولوا فينا ما شئتم»

۱. تخلیط به معنای خلط مطلب حقی با یک مطلب باطل است.

۲. أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى فِي وَفَّتِ الْعَسْكَرِيَّ، وَمَا رَوَى أَحْمَدُ قَطُّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُغِيرَةِ، وَلَا عَنْ حَسَنِ بْنِ خُرَزَادَ، وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى الْمُلقَّبِ بِنَّانٍ أَخُو أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عِيسَى.

نخستین بار محمد بن عیسی اشعری (۲۲۰ق) به همراه دو پسرش، عبدالله (۲۵۴ق) و احمد (۲۵۴ق)، روایتی در این باره از امام صادق(ع) نقل کردند. در این روایت آمده است که امام در پاسخ به مسئله‌ای فقهی، پاسخ‌های متفاوتی ارائه دادند. وقتی از ایشان درباره این تفاوت‌ها پرسیده شد، فرمودند: «خداوند فرمان حکومت را به داوود واگذار کرد... و فرمان دین را به حضرت محمد (ص) سپرد... سپس فرمان ما را به ائمه واگذار نمود، همان‌گونه که آن را به پیامبر(ص) واگذار کرده است» (مفید، ۱۴۱۳ق. الف، ص. ۳۳۰).

در روایتی دیگر، احمد بن محمد اشعری به نقل از امام صادق(ع)، ائمه را کسانی معرفی می‌کند که خداوند امر دین خود را به آنان سپرده است. آنان گواهان خدا برای خلق، خزانه داران علم او و نیز نمایندگان او در میان مردم‌اند. همچنین، ائمه مجریان امر خدا هستند که توسط آنان خدا شناخته می‌شود و مردم به راه او هدایت می‌شوند. امام می‌فرماید که: اگر ائمه نبودند، مردم قادر به بندگی خدا نبودند

(ابن بابویه، ۱۴۱۶ق، ص. ۱۵۲).

تفویض اختیارات دینی به ائمه پس از سال ۲۴۸ق روشن‌تر و گسترده‌تر شد. در روایت‌هایی از نخبگانی مانند ابراهیم بن هاشم (۲۴۰ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۵/۱)، علی بن ابراهیم (۲۵۰ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۶/۱)، سعد بن عبدالله (۲۶۰ق)، محمد بن یحیی العطار (۲۶۰ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۸/۱) و محمد بن حسن بن ولید (۲۷۰-۳۴۳ق) (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۸/۱) آمده است که خداوند فرمان دین را به پیامبر(ص) واگذار کرده و به او دستور داده که هرآنچه به مردم داده است، بگیرند و از آنچه نهی کرده است، اجتناب کنند. سپس این اختیار به ائمه منتقل شده است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج. ۲۶۵/۱).

این تحول در رویکرد تفویض، نشان‌دهنده گسترش و تثبیت اعتبار دینی ائمه به عنوان نمایندگان پیامبر(ص) در امور دینی است. تفویض امر دین با پذیرش همه گروه‌های فکری در جامعه روبه‌رو شد و هیچ رفتار واگرایانه‌ای به دنبال نداشت.

جدول ۱. دورنمای رویکرد تفویض بین نخبگان شیعه قم

گونه رفتار قدرت امام	باورمند (نخبگان همسو)	برخوردکننده (نخبگان ناهمسو)	گونه برخورد	سرچشمه گزارش
۱ در آفرینش	(۱) ابراهیم بن هاشم (۲۲۴ق)	قمی‌ها	فراگرفتن حدیث سکوت	(۱) حسن بن محبوب بن سمراد (۲۲۴) (غلو)
	(۲) محمد بن سنان (۲۲۰ق)		فراگرفتن حدیث	(۱) العلاء بن رزین القلاء؛ (۲) أبان بن عثمان الأحمري (ناووسیه).
	(۳) حسین بن محمد اشعری (۲۲۰ق)	احمد بن محمد اشعری	فراگرفتن حدیث	(۱) محمد بن سنان (واقفه)؛
	(۴) عبدالله محمد اشعری (۲۲۰ق)		شرکت در درس	(۱) محمد بن سنان (واقفه)؛

				روایت نکردن (غلو). (۲) حسین بن عبدالله محرر
			ارتباط علمی	
		احمد بن محمد اشعری	(۵) حسین بن عبدالله محرر (۲۲۴ق)	(۱) عبدالله بن محمد اشعری (۱) طعن زدن؛ (۲) برچسب غلو؛ (۳) راندن.
				(۱) اباسمینه (واقفه)؛ (۲) عثمان بن عیسی رواسی (واقفه)؛ (۳) ابو حمزه ثمالی (غلو).
		احمد بن محمد بن خالد برقی (۶) احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۵۴ق)	قمی‌ها احمد بن محمد اشعری	(۱) طعن زدن؛ (۲) برچسب نقل حدیث از افراد غیر معتمد؛ (۳) راندن؛ (۴) ابراز پشیمانی.
			ارتباط علمی	(۱) احمد بن محمد بن خالد برقی
		قمی‌ها	(۷) عبدالرحمن بن ابی حماد (۲۵۴ق)	(۱) برچسب غلو؛ (۲) راندن.
		احمد بن محمد اشعری	(۸) سهل بن زیاد آدمی (۲۵۴ق)	(۱) محمد بن ولید خزاز (فطحی)؛ (۲) احمد بن ابی نصر بزنطی (واقفه).
				(۱) بی‌اعتمادی؛ (۲) برچسب غلو؛ (۳) دروغ؛ (۴) راندن.
		قمی‌ها	(۱) محمد بن سنان (۲۲۰ق) (واقفه)	(۱) العلاء بن رزین القلاء؛ (۲) أبان بن عثمان الأحمر (واقفه ناووسیه).
	در آسمان و زمین			(۱) طعن؛ (۲) برچسب غلو؛ (۳) ضعف در حدیث.
		(۲) احمد بن محمد اشعری (۲۲۰ق)	شرکت در درس	(۱) محمد بن سنان (واقفه)؛

						(۲ صفوان بن یحیی (واقفه)؛ (۳ جعفر بن محمد کوفی (غلو).	
						(۱ محمد بن سنان (واقفه)؛ (۲ صفوان بن یحیی (واقفه).	شرکت در درس روایت نکردن
						ابوحمره بطائنی (واقفه)	فراگرفتن حدیث برچسب غلو
						(۱ احمد بن محمد اشعری؛ (۲ یونس بن یعقوب کوفی (واقفه).	فراگرفتن حدیث (۱ طعن زدن؛ (۲ برچسب نقل حدیث از افراد غیرمعتبر؛ (۳ راندن؛ (۴ ابراز پشیمانی.
						(۱ محمد بن سنان (واقفه)؛ (۲ حسن بن علی بن وشاء (واقفه).	فراگرفتن حدیث متهم به درهم آمیختن مطالب درست و نادرست
						(۱ محمد بن سنان (واقفه)؛ (۲ محمد بن فضیل صیرفی (غلو).	(۱ بی‌اعتمادی؛ (۲ برچسب غلو؛ (۳ دروغ؛ (۴ راندن.
							روایت نکردن
در سروش پندگان	۳					(۱ عبدالله بن مغیره (۲۰۲ق) (واقفه).	احمد بن محمد اشعری
						(۲ صفوان بن یحیی (۲۱۰ق) (واقفه)	احمد اشعری و عبدالله
						(۳ حسن بن محبوب سراد (۲۲۴ق)	احمد بن محمد اشعری
						(۴ حسین بن سعید اهوازی (۲۲۴ق)، موالی	احمد بن محمد اشعری
						(۵ احمد بن محمد بن اشعری (۲۵۴ق)	ارتباط علمی پذیرش باور او
						(۶ احمد بن محمد بن خالد برقی (۲۵۴ق)	ارتباط علمی پذیرش باور او
						(۷ محمد بن أورمه (۲۵۴ق)	(۱ طعن زدن؛ (۲ کنار گذاشتن

					هاشمی (غالی)،	مفردات؛ ۳) بی‌اعتمادی؛ ۴) برچسب غلو؛ ۵) برنامه کشتن.
					تبرئه، خودداری از اجرای تصمیم	
۴	در روزی آفریدگان	احمد بن محمد بن عیسی	۱) حسن بن الخرزاذ قمی (۲۵۴ق)	فراگرفتن حدیث	۱) حسین المحرر (خویشاوند) (غلو)؛	
				روایت نکردن، برچسب غلو	۲) حسن بن علی بن فضال (واقفه فطحی)؛ ۳) حسن بن راشد الطفاوی (غلو).	
				رد کردن		
				رد کردن		
۵	در امر دین		۱) ابراهیم بن هاشم (۲۱۰ق) ۲) محمد بن عیسی اشعری (۲۲۰ق) ۳) احمد بن محمد بن عیسی (۲۵۴ق) ۴) عبدالله بن محمد بن عیسی (۲۵۴ق) ۵) علی بن ابراهیم (۲۵۰ق) ۶) سعد بن عبدالله (۲۶۰ق) ۷) محمد بن یحیی العطار (۲۶۰ق) ۸) محمد بن حسن بن ولید (۲۷۰- ۳۴۳ق)	فراگرفتن حدیث پذیرش باور	با واسطه امام صادق(ع)	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	با واسطه امام صادق(ع)	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن عیسی	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن عیسی	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	ابراهیم بن هاشم	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن یحیی العطار	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	سعد بن عبدالله	
				فراگرفتن حدیث پذیرش باور	محمد بن یحیی العطار	

جدول ۲. فراوانی و نسبت‌سنجی رویکرد تفویض در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم

جدول ۲الف: فراوانی رفتار نخبگان قم در رویکرد تفویض

گویه	رفتار هم‌گرا		رفتار واگرا	
	ارتباط علمی مشترک		محدود کردن ارتباط علمی	
فراوانی	شمار	درصد	شمار	درصد
	۳۰	۶۰	۲۰	۴۰

برایند	۵۰
--------	----

جدول ۲ب: نسبت‌سنجی گونه‌های رفتار نخبگان قم در گونه‌های تفویض

گونه	قدرت امام در آسمان و زمین				قدرت امام در آفرینش				قدرت امام در رزق				قدرت امام در سرنوشت بندگان				قدرت امام در دین				برایند				
	هم‌گرا		واگرا		هم‌گرا		واگرا		هم‌گرا		واگرا		هم‌گرا		واگرا		هم‌گرا		واگرا						
رفتار نخبگان	۷	۵۳	۶	۴۶	۸	۵۷	۶	۴۲	۱	۲۰	۴	۸۰	۷	۷۰	۳	۳۰	۸	۱۰۰	۰	۰	۳	۶۲	۱	۹	۳۱
ان	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	۵۰	/	/	/	/
برایند	۱۳	۲۶	۱۴	۲۸	۵	۱۰	۲۰	۸	۱۶	۵۰	۱۰۰	۱۳	۲۶	۱۴	۲۸	۵	۱۰	۲۰	۸	۱۶	۵۰	۱۰۰	۱۳	۲۶	۱۴

جدول ۲ج: فراوانی گرایش فکری نخبگان در رویکرد تفویض

گرایش فکری نخبگان باورمند			تفویض
امامیه	غالی	واقفه	
۱	۲	۱۰	قدرت امام در آسمان و زمین
۱	۴	۸	قدرت امام در آفرینش
۱	۴	۴	قدرت امام در سرنوشت بندگان
۰	۲	۱	قدرت امام در رزق
۸	۰	۰	قدرت امام در دین
۱۱	۱۲	۲۳	برایند

جدول ۲د: تطور زمانی گونه‌های رفتار نخبگان در رویکرد تفویض

از ۲۴۸ - ۲۵۶ ق		۲۲۴ - ۲۴۸ ق		۲۰۲ - ۲۲۴ ق		بازه زمانی گونه رفتار در رویکرد تفویض
واگرا	هم‌گرا	واگرا	هم‌گرا	واگرا	هم‌گرا	
۳	۳	۱	۲	۲	۳	قدرت امام در آفرینش
۳	۳	۱	۱	۲	۳	قدرت امام در آسمان و زمین
۱	۳	۱	۲	۱	۱	قدرت امام در سرنوشت انسان
۱	۴	۰	۰	۰	۰	قدرت امام در روزی
۰	۵	۰	۰	۰	۲	قدرت امام در دین
۸	۱۸	۳	۵	۶	۱۰	برایند

نمودار ۱: الگوی رفتار واگرا در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم از سال ۲۰۲ تا ۲۵۶ق

۵. همبستگی سنجی و بررسی داده‌ها

با استناد به **جدول ۲ الف**، تحلیل رویکرد تفویض در مناسبات درون‌مذهبی نخبگان قم نشان می‌دهد که ۶۰٪ از نخبگان با این رویکرد هم‌گرایی داشته و ۴۰٪ دیگر، موضع واگرایانه اتخاذ کرده‌اند.

طبق **جدول ۲ ب**، بیشترین هم‌گرایی‌ها در زمینه‌های تفویض امر دین به امام (۱۰۰٪)، سرنوشت انسان (۷۰٪)، آفرینش (۵۷٪)، آسمان و زمین (۵۲٪) و روزی انسان‌ها (۲۰٪) دیده می‌شود. این هم‌گرایی به‌ویژه نزد نخبگان همسو با جریان واقفه به رهبری محمد بن سنان برجسته‌تر بوده است. در مقابل، بیشترین واگرایی‌ها نیز در زمینه‌های روزی انسان‌ها (۸۰٪)، آسمان و زمین (۴۶٪)، آفرینش (۴۲٪) و سرنوشت بندگان (۳۰٪) مشاهده می‌شود.

الگوهای هم‌گرایی و واگرایی نسبت به رویکرد تفویض، به پیدایش یک موج فکری گسترده انجامید

که از سوی شیعیان همسو با واقفه و محمد بن سنان شکل گرفت. این جریان با بهره‌گیری از روایات و باورهای عامیانه، توانست بخشی از نخبگان، ازجمله برخی بزرگان خاندان اشعری را به خود جذب کرده و در نهایت بر فضای فکری قم اثرگذار شود.

علاوه بر این، تطور زمانی گونه‌های تفویض در **جدول ۲ د** نشان می‌دهد که از سال ۲۴۸ق، هم‌گرایی و واگرایی در زمینه تفویض، به‌ویژه در حوزه «امر دین» شدت یافت. در این سال، بحران غلو موجب شد که چهره‌هایی چون ایوب بن نوح، ابراهیم بن محمد همدانی، احمد بن حمزه بن یسع و احمد بن اسحاق برای مشورت با امام هادی (ع) به سامرا سفر کنند (کشی، ۱۴۰۴ق، ج. ۸۰۹/۲، ۸۳۱).

همچنین، ابهام در رفتار غالیان سبب شد احمد اشعری گزارشی دهد که نشان می‌دهد مردم قم درباره فعالیت غالیان مشهور همچون قزوینی، علی بن

حسکه و قاسم یقطینی دچار تردید شدند؛ زیرا آنان اقدام به نقل روایاتی درباره معرفت و ستایش ائمه کرده‌اند که موجب تنفر قلوب، چالش با واجبات و تأویل نادرست آیات شده است. این گزارش‌ها نشان‌دهنده آن است که غالیان از گونه‌های نوین تفویض در قم بهره‌برداری می‌کردند تا اندیشه‌های خود را پیش ببرند. این کار باعث گسترش خطر تحریف منابع روایی شیعه شد (کشی، ۱۳۴۸، ج. ۲/۸۰۳-۸۰۴)؛ چنان‌که احمد اشعری در گزارش خود از مسجد کوفه می‌گوید که حسن و شاء به او گفته که ۹۰۰ تن از مشایخ شیعه، روایات خود را از جعفر بن محمد نقل می‌کردند؛ بنابراین می‌توان گفت که این‌گونه برخوردها درباره روایان و به‌ویژه به دلیل مبهم بودن راوی و گرایش او و منبع آن‌ها، موجب سردرگمی بین نخبگان قم شد و قطب‌بندی‌های جدیدی را پدید آورده بود.

ابهام برخی منابع روایی، به قطب‌بندی‌های تازه در مناسبات نخبگان انجامید. در واکنش، نخبگان قم با بازتعریف تفویض در چارچوب «امر دین» به مرزبندی ارتباط با جریان‌های کلامی نوظهور پرداختند.

نتیجه‌گیری

برای بررسی تأثیر رویکرد تفویض در مناسبات درون‌مذهبی به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی، ابتدا رفتارها از نظر گونه‌شناسی و فراوانی تحلیل شدند. یافته‌ها نشان داد که دو گون رفتار هم‌گرا و واگرا در زمینه رویکرد تفویض شکل گرفته است. بر پایه **جدول ۲ الف**، فراوانی رفتارهای هم‌گرا (۶۰٪) بیش از رفتارهای واگرا (۴۰٪) بود. بر پایه **جدول ۲ ب**، بررسی گونه‌های مختلف تفویض نشان داد که بیشترین هم‌گرایی‌ها و واگرایی‌ها به‌ترتیب در تفویض قدرت امام در آفرینش (۲۸٪)، آسمان و زمین (۲۶٪)، سرنوشت بندگان (۲۰٪)، امر دین

(۱۶٪) و رزق (۱۰٪) رخ داد که نشان‌دهنده حساسیت نخبگان قم به مسئله تفویض امور آفرینش در زمینه مسائل دینی است.

بر پایه **جدول ۲ ج**، بیشترین هم‌گرایی و واگرایی نخبگان به جریان واقعه و پس‌از آن به جریان غالیان تعلق داشت. دسته‌بندی‌های کلامی میان دو جریان قمی‌ها به‌عنوان گروه چیره در قم و شیعیان هم‌سو با جریان محمد بن سنان درخور توجه بود. سرانجام با هم‌گرایی ۶۰ درصد نخبگان قم با جریان تفویضی محمد بن سنان، رویکرد تفویض به رویکرد غالب در قم تبدیل شد.

طبق **جدول ۲ د**، تطور زمانی گونه‌های تفویض نشان داد که از سال ۲۴۸ق، با افزایش رفتارهای واگرا و هم‌گرا، گرایش نخبگان قم به رویکرد تفویض دگرگون شد. از این سال، نخبگان بیشتر به تفویض امر دین تمایل نشان دادند. این تغییر گرایش در پی اوج‌گیری بحران غلو از سال ۲۴۸ق و افزایش ابهام در شیوه‌های دستیابی جریان‌های تفویضی جدید به منابع روایی بود. همچنین، پیوند برخی شیعیان با جریان‌های واقعه و غالی به‌صورت استاد و شاگردی و بهره‌برداری از اندیشه تفویض برای ارتقا جایگاه ائمه، منجر به افزایش اختلافات درباره «مراتب امام» شد؛ در نتیجه، نخبگان قم در مواجهه با گونه‌های جدید تفویض، دو راهکار را در پیش گرفتند: نخست، محدودسازی ارتباطات علمی با گروه‌های دیگر؛ دوم، همسان‌سازی گونه‌های تفویض از طریق بازتولید تفویض امر دین به امام.

منابع

آگ‌برن، ویلیام فیلدینگ، و نیمکوف، مایر فرانسیس (۱۳۵۳). *زمینه جامعه‌شناسی* (امیرحسین آریان‌پور، مترجم). شرکت سهامی کتاب‌های جیبی با همکاری فرانکلین.

بستانی، فؤاد افرام (۱۳۷۵). فرهنگ/بجلی (رضا مهیار، مترجم). اسلامی.

بغدادی (۱۴۰۸ق). الفرق بین الفرق. دارالجيل و دارالافاق.

بون‌ویتز، پاتریس (۱۳۹۰). درس‌هایی از جامعه‌شناسی پیربورديو (جهانگیر جهانگیری و حسن پورسفر، مترجمان). آگه.

بیرو، آلن (۱۳۷۰). فرهنگ علوم اجتماعی (باقر ساروخانی، مترجم). کیهان.

جدیدی‌نژاد، محمدرضا (بی‌تا). معجم المصطلحات الرجال و الدرایه. دارالحديث.

حلی، حسن بن یوسف (۱۴۰۲ق). رجال العلامه الحلی (محمد صادق بحر العلوم، مصحح؛ ج. ۱). الشریف الرضی.

دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). رفتار؛ واگرا. در لغت نامه دهخدا. روزنه.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۴۱۵ق). الملل و النحل (علی حسن فاعور، محقق). دارالمعرفه.

صفار، محمد بن حسن (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص) (ج. ۱). مکتبه آیت‌الله المرعشی النجفی.

طالقانی، سید حسن (۱۳۹۱). اخراج راویان از قم؛ اقدامی اعتقادی یا اجتماعی. فصلنامه فلسفه و الاهیات، ۱۷ (۳)، ۹۲-۱۰۵.

http://jpt.isca.ac.ir/article_121.html

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۹۸۵م). مجمع البحرین (ج. ۴). دار و مکتبه الهلال.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۳۸۱). رجال (ج. ۱). حیدریه.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۲۵ق). الغیبه. المعارف الاسلامیه.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۲ق). فهرست

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۶ق). التوحید (لصادوق) (هاشم حسینی طهرانی، مصحح). مؤسسه النشر الاسلامی.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۹۹۵م). ثواب الاعمال و عقاب الاعمال (صادق حسن‌زاده، محقق). مکتبه الصدوق.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). کمال الدین و تمام النعمه (علی‌اکبر غفاری، مصحح). دارالکتب الإسلامیه.

ابن حبان، محمد (۱۳۹۶). المجروحین من المحدثین و الضعفاء و المتروکین (محمود ابراهیم زید، محقق؛ ج. ۱). دارالوعی.

ابن داوود حلی (۱۳۸۳ق). رجال ابن‌داوود (محمد کاظم میومای، محقق). انتشارات دانشگاه تهران.

ابن غضائری، احمد بن حسین (۱۳۶۴ق). رجال ابن‌الغضائری (ج. ۱). مؤسسه اسماعیلیان.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۰۸ق). لسان العرب (علی شیری، مصحح؛ ج. ۱۲). دار إحياء التراث العربی.

اشعری، ابوالحسن (۱۳۸۲ق). مقالات الاسلامیین و اختلاف المصلین (هلمونت ریتز، مصحح). فرانس شتاینر.

اشعری قمی، سعد بن عبدالله (۱۳۶۰). المقالات و الفرق (محمد جواد مشکور، مصحح). علمی و فرهنگی.

الویری، محسن، و اخلاقی، محمد حسن (۱۳۹۸). جایگاه نخبگان در تغییرات اجتماعی با توجه به قرآن و عصر نبوی. دو فصلنامه علمی قرآن و علم، ۱۳ (۲۴)، ۲۵۳-۲۷۴.

<https://doi.org/10.22034/qve.2019.2761>

امیرمعزی، محمدعلی (۱۳۹۳). تشیع ریشه‌ها و باورهای عرفانی. نامک.

کلینی محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). *الکافی* (محمد آخوندی و علی اکبر غفاری، مصحح؛ ج. ۱، ۲، ۸). دارالکتب الاسلامیه.

گرامی، محمد هادی (۱۳۹۱). *نخستین مناسبات فکری تشیع بازخوانی مفهوم غلو*. انتشارات دانشگاه امام صادق. صادق.

معین، محمد (۱۳۸۶). هم‌گرا. در فرهنگ معین. زرین. مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق. الف). *الاختصاص*. المؤتمر العالمی لالفیه الشیخ المفید.

مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق. ب). *جوابات أهل الموصول*. دارالمفید.

نجاشی، احمد بن علی (۱۳۶۵). *رجال النجاشی* (ج. ۱). مؤسسه النشر الإسلامی.

نعمانی، محمد بن ابراهیم (۱۴۱۸ق). *الغیبه* (علی اکبر غفاری، مصحح). مکتبه الصدوق.

کتب الشیعه و اصولهم و اسما المصنفین و اصحاب الاصول. مکتبه المحقق الطباطبائی.

عاملی جعبی، زینا لدین (بی تا). *لدرایه فی علم مصطلح الحدیث*. مرکز مدیریت حوزه علمیه.

غفاری غلامرضا، و امید، رضا (۱۳۹۰). *کیفیت زندگی: شاخص توسعه اجتماعی*. شیرازه.

قمی، حسن بن محمد (۱۳۸۵). *تاریخ قم* (محمدرضا انصاری قمی، محقق). کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی (ره).

کرباسی، محمد جعفر ابن محمد طاهر (۱۳۸۲ق). *اکدیل منهج فی تحقیق المطالب* (سید جعفر الحسینی الإشکوری، محقق). دارالحدیث.

کشی، محمد بن عمر (۱۴۰۴ق). *اختیار المعرفه الرجال* (شیخ طوسی، تلخیص؛ محمد باقر میرداماد، مصحح؛ ج. ۲). مؤسسه آل البيت.

کشی، محمد بن عمر (۱۳۴۸). *رجال الکشی* (ج. ۲). انتشارات دانشگاه مشهد.

Reference

- Alviri, M., & Akhlaqi, M. H. (2019). The Role of the Elite in Transforming Society in Light of the Quran and the Prophetic Age. *The Quran and Science*, 13(24), 253-274. <https://doi.org/10.22034/qve.2019.2761> [In Persian]
- Ameli Jabei, Z. (n.d.). *Al-Deraei fi Elm Mostalah Al-Hadith*. Markaz Modireat howze Elmiyeh. [In Arabic]
- Amirmoezzi, M. (2014). *The spirituality of Shi'i Islam*. Namak. [In Persian]
- Ashari Qomi, S. A. (1981) *Al-Maqālāt va al-Feraq* (M. J. Mashkour, Ed.). Elmi farhangi. [In Persian]
- Ashari, A. (1962). *Maqālāt al-Īslāmīn va Īktelāf al-Moṣlīn*. (H. Ritter, Ed.). Franz Steiner. [In Arabic]
- Baḡhdādī, A. M. (1987). *Al-Farq bain al-Feraq*. Dār al Jil va al- Afagh. [In Arabic]
- Birou, A. (1991). *Vocabulaire pratique des sciences sociales* (B. Saroukhani, Trans.). Keyhan. [In Persian]
- Bonnewitz, P. (2011). *Premieres lecons sur la sociologie de Pierre Bourdieu* (J. Jahangir, & H. Poursafir, Trans.). Agah. [In Persian]
- Boustani, F. A. (1996). *Farhang Abjadi* (R. Mahyar, Trans.). Islami. [In Persian]
- Dehkhoda, A. A. (1994). Behavior; Divergence; Convergent. In *Dehkhoda Dictionary*. Rowzane. [In Persian]
- Gerami, M. H. (2012). *The First Intellectual Relations of Shiism Rereading the Concept of Exaggeration*. Imam Sadiq University. [In Persian]
- Ghaffari, G., & Omid, R. (2011). *Quality of Life: an indicator of social development*. Shirazeh. [In Persian]
- Hilli, H. Y. (1981). *Rijal Allama Al-Hali* (M. S. Bahrululoom, Ed.; Vol. 1). Al-Sharif Al-Razi. [In Arabic]
- Ibn Babawayh, M.A (2016). *Kamāl-ud dīn wa tamām-un ni 'ma* (A. A. Ghfari, Ed.). Dar al-Kotob Ilmiyyah. [In Persian]
- Ibn Babawayh, M. A. (1995). *at-Tawhīd (L-ṣadūq)* (H. Hosseini Tehrani, Ed.), Al-Nashar al-Islami Institute. [In Persian]
- Ibn Babawayh, M. A. (1975). *Savab Al-A 'mal va Eghab Al-A 'mal* (S. Hasanzadeh, Researcher). Maktab Al- Saduq. [In Persian]
- Ibn Davud Al-Hilli. (1963). *Rijāl ibn-i Dāwūd*.

- University of Tehran Press. [In Persian]
- Ibn Ghazairi, A. H. (1944). *Rijal Ibn Ghazairi* (Vol. 1). Ismailian Institute. [In Arabic]
- Ibn Hibban, M. H (2017). *Al-Majruhin man Al-Mohadesin va Al-Zoafa va Al-Matrukin* (M. I. Zaid Ed.; Vol.1). Dar al-Wai. [In Arabic]
- Ibn Manzur, M. M. (1414). *Lisān al- 'Arab* (A. Shiri, Ed.; Vol. 12). Dar al Ihya' al-Turat al-Arabi. [In Arabic]
- Jadidi-nejad, M. R. (n.d.). *Moajam al-Mostalahat al-rejal va al- Dara'iyah*. Dar al- Hadith. [In Arabic]
- Karbasi, M. J. (2003). Iktil al-Manhaj in the research of al-mutalbal (S. J. Al-Husseini Al-Ashkouri, Ed.). Dar Al-Hadith. [In Arabic]
- Kashi, M. U. (1929). *Rijāl Kashi*. Ferdowsi University of Mashhad Press. [In Arabic]
- Kashi, M. U. (1983). *Iktiyār Ma'rifa al-Rijāl* (M. B. Mirdamad, Ed.; Vol. 1). Al al-Beit. [In Arabic]
- Kolayni, M.Y. (1986), Al-Kāfī, (M. Akhandi, & A. Akbar Ghaffari, Ed.; Vol. 1, 2, 8). Dar al-Kotob Ilmiyyah. [In persian]
- Merriam-Webster. (2004). Behavior; Divergence; Convergent. In *Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (11th Ed.). Webster university.
- Mofid, M. M. (1992a). *Al-Ekhtesas, Al-Motmar Al-Alami Lalfieh Sheikh Al-Mofid*. [In Arabic]
- Mofid, M. M. (1992b). *Javabat Ahl Ahl al-Mosul*. Dar al- Mofid. [In Arabic]
- Moin, M. (2007). Convergent. In *Moin Dictionary*. Zarrin. [In Persian]
- Najashi, A. A. (1986). *Rijal Najashi* (A. A. Ghfari, Ed.; Vol. 1). al-Nashr al-Eslami. [In Persian]
- Numani, M. I. (1997). *Al-Ġhayba* (A. A. Ghafari, Ed.). Maktab Al- Saduq. [In Afabic]
- Qomi, H. M. (2006). *History of Qom* (M. R. Ansari QomI, Trans.). Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Persian]
- Ogburn, W. F., & Nimkoff, M. F. (1974). *Sociology field* (A. H. Aryanpour, Trans.). Sherkat Sahmi
- Ketabhae Jibi ba Hamkari Musseh Entesharat Franklin. [In Persian]
- Putnam, R. D. (1996). Bowling Alone: America s Declining Social Capital, *Journal of Democracy*, 1(6), 65-78.
<https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
- Saffār, M. H. (1983.). *Basair al-Darajat fi Fazaal Al-Mohammad* (V.1). al- Elmi. [In Arabic]
- Shahrestani, A. A. (1994). *Al-Milal va al-NiHal* (A. H. Faour Ed.). DAR al- Marafeh. [In Arabic]
- Taleqani, H. (2012). The Dismissal of the Narrators of Hadiths from Qom: Social or Ideological. *Philosophia and Theologia*, 17(3), 92-105.
http://jpt.isca.ac.ir/article_121.html [In Persian]
- Turayhi, F. M. (1985). *Majma-ul-Bahrain*. (Vol. 4). Dar va Maktab Al- Helal. [In Arabic]
- Tusi, M. H. (1961). *Rejal* (Vol. 1). Heidarareh Press. [In Arabic]
- Tusi, M. H. (1981). *Fihrist Kotob Al-Shia va Usulehem va Asma Mosanefin va Ashab Al-Usul*. Maktab Al-Muhaqqq Al-Tabatabai [In Arabic]
- Tusi, M. H. (2004). *Al-Ġhayba*. al- Maarif al-Islameh. [In Arabic]